

Розділ 1

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Методологічні засади дослідження сучасних політичних систем

А.Й. Француз
заслужений юрист України,
доктор юридичних наук,
завідувач кафедри
державно-правових
дисциплін,
Університет економіки
та права «КРОК»

У статті розглянуто тлумачення поняття «політична система», визначено функції, які виконує політична система в процесі суспільно-політичного і правового розвитку. Досліджуються функціонування і розвиток політичних систем, а також адекватність і коректність наукового правового аналізу тих складних явищ, що мають місце в сучасних політичних системах. Приділено увагу питанню характеристики взаємодії політичної системи з правовою, економічною, соціальною системами.

Ключові слова: політична система, правовий аналіз, нормативні стандарти організації суспільних відносин.

В статье рассмотрено толкование понятия «политическая система», определены функции, которые выполняет политическая система в процессе общественно-политического и правового развития. Исследованы функционирование и развитие политических систем, а также адекватность и корректность научного правового анализа сложных явлений, имеющих место в современных политических системах. Уделено внимание вопросу характеристики взаимодействия политической системы с правовой, экономической, социальной системами.

Ключевые слова: политическая система, правовой анализ, нормативные стандарты организации общественных отношений.

The interpretation of the term «political system», and the functions performed by the political system in the socio-political and legal development are defined in the article. The functioning and development of political systems are studied, and the adequacy and correctness of scientific legal analysis of the complex phenomena that occur in modern political systems. However, attention is paid to the issue of the political system characteristics of the interaction with the legal, economic and social systems.

Keywords: political system, legal analysis, regulatory standards of the organization of social relations.

Постановка проблеми

Розвиток сучасної правової науки, зростання її уваги до проблематики політичної системи є цілком зрозумілою. Запропоноване в середині минулого століття поняття політичної системи виявило свою надзвичайну методологічну продуктивність і теоретико-науковий потенціал, адже з його допомогою було відкрито принципово нові перспективи комплексного аналізу низки явищ, які до цього досліджувались окремо та без урахування їхнього взаємозв'язку та взаємовпливу. Сучасні умови зумовлюють подальші дослідження проблем правового аналізу політичних систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Відомі українські та зарубіжні вчені А. Автономов, К. Гаджиев, А. Грабильніков, М. Кельман, А. Колодій, В. Крищенко, А. Некряч, Т. Парсонс, В. Пугачов, А. Пшеворський, О. Скрипнюк, Ю. Узун та багато інших внесли вагомий внесок у дослідження методологічних засад сучасних політичних систем.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Слід констатувати, що на сьогодні існує чимало проблем, пов'язаних із застосуванням поняття «політична система», з точним визначенням його змісту та функцій, які виконує політична система в процесі суспільно-політичного і правового розвитку. Дослідження функціонування та розвитку політичних систем, а також адекватність і коректність наукового правового аналізу складних явищ, що мають місце в сучасних політичних системах, значною мірою залежать від того, як визначатимемо саме поняття «політична система», та від використання її моделі взаємодії із зовнішнім середовищем. При цьому особливого значення в умовах сьогодення набувають питання характеристик взаємодії політичної системи з правовою, економічною, соціальною системами.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поняття

«політична система», виділення та визначення певних нормативних стандартів організації суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поліфонія в тлумаченні поняття «політична система», очевидно, є навіть на рівні його базових дефініцій, що пропонуються вітчизняними вченими. Чимало з них характеризують політичну систему як субсистему або елемент суспільної системи, а також як сукупність політичних організацій, норм, відносин, діяльності й свідомості, які забезпечують панування правничого стану, співіснування з ним інших суспільних груп, дають змогу окремим суспільним групам виявляти свої інтереси, потреби й суспільну волю через використання загальних суспільно політичних інструментів волевиявлення. Так, М. Кельман і О. Мурашин зазначають, що політична система – це «інтегрована сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними групами, націями, державами, що забезпечують стабільність суспільства, певний соціальний порядок» [1, с. 145]. Дослідник В. Барков визначає політичну систему як «законодавчо закріплений результат зусиль певних політичних сил, котрі ініціюють істотні, еволюційні або революційні, зміни у структурі суспільства та державної влади» [2, с. 353].

Різноманітність підходів до визначення поняття «політична система» не є специфічною властивістю виключно вітчизняної політико-правової науки. Адже якщо звернутися до масиву фундаментальних робіт російських авторів, то побачимо аналогічну картину. Так, В. Пугачов і А. Соловйов характеризують політичні системи як складні механізми формування й функціонування влади в суспільстві, що охоплюють державу, партії, засоби масової інформації, політичні асоціації й об'єднання, різноманітних політичних суб'єктів та їх взаємовідносини, політичну свідомість і культуру, політичні норми

[3, с. 183-184]. Учений К. Гаджієв описує політичні системи як інституціональну інфраструктуру політичної самоорганізації суспільства [4, с. 103].

Незважаючи на низку спільних рис, бачимо, що в різних визначеннях наголос зроблено на тих чи інших аспектах змісту цього поняття. Утім, ретельніше ознайомлення з тематикою політико-правового дослідження політичних систем демонструє, що такий, умовно кажучи, «бінарний підхід» далеко не завжди є коректним. Так, на думку А. Некряч, серед суб'єктів політичної системи доцільно спеціально виділяти органи місцевого самоврядування, які є рівнозначною з усіма іншими елементами частиною сучасних політичних систем [5, с. 494-499]. Подібну думку висловлюють й інші автори. Справді, навіть якщо звернутися до суто нормативно-правового аспекту, то слід визнати, що як місцеве самоврядування загалом, так і передбачені Конституцією та законами України органи місцевого самоврядування відіграють надзвичайно важливу роль у політичному житті суспільства та процесі політичної організації, здійснення влади на місцевому рівні. Місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади (жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста) самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України [6]. При цьому, як зазначено в законі, місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі органи, а також через районні й обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Крім специфічної ролі органів місцевого самоврядування в процесі функціонування політичних систем, необхідно відзначити й те, що на базовому рівні їх формування в сучасних умовах слід виділяти не два вихідні елементи, між якими розташовуватимемо й усі інші (наприклад, органи

місцевого самоврядування або ж політичні партії, засоби масової інформації тощо), а три точки, взаємодія яких і утворює феномен політичної системи. Такими трьома точками є держава, суспільство і людина (громадянин). Доволі часто посилення на ці три складові можна знайти навіть на дефінітивному рівні. Зокрема, описуючи зміст поняття «політична система», О. Демидов вказує, що це сукупність взаємодіючих норм, ідей і заснованих на них політичних інститутів і дій, які організовують політичну владу, а також взаємодію держави, суспільства і громадян [7, с. 184]. Більше того, саме неврахування цієї потрібної структури елементів політичної системи, на думку деяких дослідників, спричиняє чималу кількість проблем як у самому функціонуванні політичних систем, так і в процесі їх наукового дослідження. [8, с. 617] У цьому сенсі цілком слушно А. Грабильніков пише: «Громадянин України як суб'єкт конституційних політичних відносин є в соціально-політичному аспекті первинним і необхідним, а в юридичному – й обов'язковим елементом політичної системи України, який має політичну правоздатність і взаємодіє в передбачених законодавством формах з іншими її елементами, що дає підстави для визнання його суб'єктом політичної системи» [9, с. 20]. Такої ж думки дотримуються й інші вчені, які, досліджуючи сучасні політико-правові процеси в Україні, вказують, що людина є невід'ємним суб'єктом політичної системи, оскільки за умов демократії й постання правової, соціальної держави виступає тим специфічним елементом, навколо якого «центрується» як державна політика, так і всі політичні процеси [10, с. 9-10]. Це дійсно так, навіть якщо залишити осторонь всі підготовлені до розгляду в парламенті законопроекти щодо процедур контролю з боку громадян та їхніх організацій над органами державної влади України, а також усі політичні права людини і громадянина, які закріплені Конституцією України і за своїм визначенням характеризують громадян держави як активних і правомочних суб'єктів політичних відносин (адже політичні права – це, по суті,

«можливості людини і громадянина брати участь у громадському і державному житті, вносити пропозиції щодо поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в їх роботі, безпосередньо працювати у різних об'єднаннях громадян» [11, с. 167]).

Таким чином, відповідно до того, яке з визначень політичної системи братимемо за вихідне, безпосередньо залежить і те, які саме елементи політичної системи виділятимемо й включатимемо до аналізу процесів демократизації політичної системи сучасної України.

Тому звернення до питань концептуально-методологічного аналізу політичних систем має очевидні ознаки теоретичної актуальності і становить органічну складову логічного плану дослідження. Зазначена актуальність дослідження основних способів і концептуальних підходів до аналізу політичних систем зумовлена й тим, що значною мірою саме застосування тих або інших моделей політичних систем дає на сьогодні змогу не тільки створювати адекватні описи взаємодії суспільства і держави, а й розробляти науково обґрунтовані програми розвитку системи взаємовідносин різноманітних елементів політичних систем.

Дослідження політичних систем може бути реалізоване завдяки застосуванню різних теоретико-методологічних підходів. Зокрема, серед найбільш поширених у сучасній правовій науці – функціональний, структурний, інституційний, історичний, правовий способи опису та аналізу політичних систем. Кожен із них дає змогу з максимальною повнотою розкрити ті чи інші аспекти поняття політичної системи, дослідити процеси розвитку і трансформації політичних систем, еволюційний генезис її основних інститутів тощо. Однак доволі часто проблема, яку повинні розв'язувати дослідники, стосується не стільки визначення тих кутів зору та способів, завдяки яким можна отримати адекватне розуміння політичних систем, скільки чіткого розмежування низки базових категорій, які застосовуються в процесі

науково-теоретичного аналізу. Традиційно найбільш поширеним серед вітчизняних і російських учених методологічним підходом до аналізу політичних систем виявився такий, в основі якого лежить принцип структурної характеристики елементів політичної системи [12, с. 181-184] та тих фундаментальних політико-правових проблем, які пов'язані з формуванням і розвитком зазначених елементів політичної системи. Більше того, у вітчизняній правовій науці зазначений підхід слід визнати незаперечно домінуючим. При цьому важливо навіть не стільки те, які саме складові елементи й інститути політичної системи виділятимемо, скільки сама методологічна настанова на розкриття змісту нього поняття через характеристику її базових елементів.

Факт домінування подібного методу дослідження політичних систем навряд чи може викликати якась здивування. Адже фактично своїми витоками він сягає загальної теорії систем, розробленої Л. Богдановим та Л. фон Берталанфі, яка згодом сформувала основу загального розвитку теорії політичних систем [13, с. 271]. Справді, якщо тлумачити поняття «система» як певну кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, то слід з'ясувати визначення самих цих елементів, а також встановлення та характеристики їх взаємозв'язків. Значною мірою цей підхід до аналізу політичних систем було розвинуто Т. Парсонсом, який, щоправда, основним предметом свого аналізу робив не стільки політичні системи як такі, скільки соціальну систему, що складається, на його думку, з низки відносно самостійних систем, серед яких, крім економічної та культурної, він виділяв ще й політичну систему суспільства. Тим не менш значущість теорії Т. Парсонса для аналізу політичних систем не можна недооцінювати [14, с. 56-58]. Насамперед ідеться про такі його праці: «Про структуру соціальної дії» (1937 р.) [15], «Про соціальні системи» (1952 р.) [16] та «Система сучасних суспільств» (1971 р.) [17]. При цьому особливістю теорії системного аналізу Т. Парсонса було те, що він запропонував досліджувати не просто певні від-

окремлені системи відносин, які виникають у суспільстві, а саме їх взаємозв'язок і взаємозалежність. У своїй роботі «Нарис соціальних систем» (1961) учений писав: «У найзагальніших рисах наша концепція полягає в тому, що економіку і політику слід тлумачити як підсистеми, які функціонують всередині суспільства... між якими існують взаємозв'язок та взаємопроникнення» [16, с. 556-557].

Запропоновані загальні методи, які він сформулював стосовно соціальної системи в цілому, виявили свою методологічну плідність і щодо всіх виділених ним підсистем. Наприклад, основною парадигмою аналізу політичної системи є ідея її взаємозв'язку з навколишнім середовищем. У цьому сенсі в основі існування політичної системи лежить її постійна взаємодія з іншими підсистемами. Ще у своїй роботі «Про структуру соціальної дії» він попереджав про неприпустимість аналізу політичної системи у її відриві від процесів взаємодії з іншими підсистемами. Що ж до меж кожної з соціальних систем, то, за Т. Парсонсом, ці межі відображають лише той факт, що теоретично та емпірично значуща відмінність між структурами й процесами, внутрішніми стосовно цієї системи, і процесами зовнішніми щодо неї, має місце й тенденція до збереження. Говорячи про політичні системи, ми, звичайно, чітко усвідомлюємо, де пролягає межа між політичними та, скажімо, економічними процесами, де маємо справу з політичними або правовими інститутами, а де – з будь-якими іншими. Але при цьому, якщо прагнути побудувати цілісну модель функціонування і розвитку політичних систем, потрібно постійно враховувати ті процеси обміну сигналами, які відбуваються між політичною системою та всіма іншими, що утворюють соціальну систему. Водночас, досліджуючи соціальні підсистеми, Т. Парсонс вважав, що предметом наукового аналізу повинен бути не тільки їх опис, а й визначення ролі та значення в процесі генезису суспільства. Тому, характеризуючи політичні системи, учений писав, що вони являють собою специфічну функціональну організацію, що існує для досягнення

колективних цілей, тобто «для досягнення або збереження стану взаємодії між системою та ситуацією, яка її оточує, що є бажаним з погляду самої системи» [16, с. 587].

У «Структурі політичного аналізу» Д. Істон звертається до опису і характеристики базових понять, які він застосовує в процесі дослідження політичних систем. Це поняття «політична система», «політична сфера», «політичний процес», «політична діяльність» тощо. Ідеться водночас про структуру аналізу та «рамкові поняття», у межах яких він здійснюється. Показовою в цьому сенсі є глава восьма, у якій учений розглядає проблеми характеристики політичних систем.

В останній публікації праці «Системний аналіз політики» Д. Істон демонструє можливості адаптації запропонованого ним методу та понятійної бази для аналізу політичних систем, політичних інститутів і процесів.

Перше, на чому загострює увагу Д. Істон, – це політичне життя (political life), яке не є звичайною сукупністю тих чи інших дій політико-правового характеру. Тобто будь-яке рішення законодавчого органу влади, як правило, має політичний характер. Однак це не означає, що вся політика є звичайною сукупністю рішень парламенту та діяльністю інших органів державної влади. Як слушно вказує Д. Істон, якби політичне життя досліджувалося з цих позицій, то взагалі не можна було б побудувати будь-яку загальну теорію перебігу й опису політичних процесів, оскільки кількість емпіричних політико-правових фактів завжди перевищувала б генеративні можливості їх теоретичного узагальнення.

По-друге, політична система за своїм характером є респондентною – усі суспільні процеси, що відображаються в політичній діяльності, завжди набувають певного розв'язання, вирішення або врегулювання. Політична система, як доводить Д. Істон, не лише сприймає будь-які зовнішні імпульси, а й опрацьовує їх і, на основі цього, певним чипом реагує на них.

Отже, на основі вказаних специфічних властивостей політичної системи Д.

Істон формулює свою відому формулу взаємозв'язку політичної системи з її середовищем.

Зазначена формула опису зв'язку має низку важливих теоретичних наслідків для правової теорії. По-перше, весь процес функціонування політичних систем характеризується Д. Істоном як відповідь на, як він пише, «клопіт» (disturbances) з боку середовища. По-друге, для того, щоб політична система залишалася стабільною, вона повинна максимально успішно реалізовувати такі дві важливі функції: а) встановлювати політичні цінності для суспільства; б) робити так, щоб громадяни погоджувалися з цими цінностями і приймали їх.

Запропонована Д. Істоном модель аналізу політичного середовища, на нашу думку, має доволі великий потенціал. Адже завдяки їй з'являється можливість пояснити такий, здавалося б, незрозумілий або парадоксальний феномен, як загальна стабільність демократичних політичних систем при збереженні потенційної нестабільності майже будь-яких політичних процесів. Дійсно, специфіка демократії та демократичної держави полягає в тому, що в ній діють процедури, які практично ніколи не дають змоги зі стовідсотковою впевненістю передбачити результат [18, с. 30].

На думку деяких дослідників, політична система не повинна розглядатись як певний механізм, що абстрагується (тобто відволікається) від загального контексту суспільного розвитку та конкретних політичних процесів. У цьому сенсі політична система постає не як механізм впливу на зовнішнє середовище, а саме як політичне середовище, де відбуваються різноманітні політичні процеси, де взаємодіють численні політичні суб'єкти, де приймаються і реалізуються політичні рішення, здійснюється політичний вплив і боротьба за політичну владу.

Таким чином, як бачимо, попри певну універсальність функцій політичних систем, слід постійно пам'ятати про те, що кожний із них властиві специфічні риси, які визначають її реалізацію в умовах різних політичних систем. У результаті, до-

сліджуючи функції демократичних політичних систем, вихідною теоретико-концептуальною пресупозицією є те, що під час дослідження політичних систем завжди маємо справу, з одного боку, з громадянським суспільством, а з іншого – з правовою та соціально орієнтованою державою.

Висновки

Таким чином, на нашу думку, факт виокремлення політичної підсистеми є цілком логічним і необхідним кроком у розвитку суспільства, який має у своїй основі процес виділення та визнання певних нормативних стандартів організації суспільних відносин. Зрозуміло, що постановня нормативної системи передбачає реалізацію функцій примусу, які делегуються державі або окремим державним органам [17, с. 30]. У результаті, як зазначає Т. Парсонс, отримуємо поле для дослідження феноменів політичного життя, або функціонування політичної системи, яка завжди пов'язана з організацією та мобілізацією ресурсів для досягнення певним колективом його цілей. Водночас характерною властивістю політичної підсистеми є те, що вона має своєю складовою такий специфічний і «спеціалізований орган суспільства», як держава, що поступово дедалі чіткіше диференціюється від суспільства. При цьому відбуваються процеси організації й структурування не лише відносин між суспільством і державою, а й усередині самої держави, яка обов'язково повинна виділити в структурі своєї активності такі дві функції: а) забезпечення цілісності суспільства; б) реалізація виконавчої діяльності [17, с. 30-31]. Висвітлення нами окремих концептуально-теоретичних аспектів проблем правового дослідження політичних систем не може вичерпати всієї повноти цієї теми. Звернення до різних моделей і концепцій системного аналізу слугує лише одним із кроків на шляху побудови цілісної моделі системного аналізу складних політико-правових процесів, які визначають специфіку розвитку сучасних політичних систем, а разом з ними — суспільства, суспільних відносин, держави, органів державної влади тощо.

Література

1. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Львів : Новий Світ, 2003. – 583 с.
2. Крисаченко В. С. Українська політична нація : генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за заг. ред. В. С. Крисаченка. – К НІСД, 2004. – 647 с.
3. Пугачев В. П. Введение в политологию : учебник для студ. вузов / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – 3 изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 447 с.
4. Гаджиев К. С. Введение в политическую науку : учеб. пособие / М. Н. Грачев ; Московский экономико-лингвистический ин-т. – М. : МЭЛИ, 2000. – 112 с.
5. Некряч А. І. Місцеве самоврядування – рівнозначна складова політичної системи суспільства / А. І. Некряч // Держава і право : зб. наук, праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – Вип. 20. – С. 494-499.
6. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170.
7. Политология для юристов [Текст] : курс лекций / А. А. Воронников [и др.] ; ред. Н. И. Магузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1999. – 774 с.
8. Узун Ю. В. Концепт «громадянське суспільство» : принципи сучасної теоретико-методологічної парадигми / Ю. В. Узун // Держава і право : зб. наук, праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 21. – С. 612-617.
9. Грабильніков А. В. Громадянин України – суб'єкт політичної системи / А. В. Грабильніков // Держава і право : зб. наук, праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 24. – 668 с.
10. Скрипнюк О. В. Правова держава і становлення системи соціально орієнтованого державного управління / О. В. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2 (37). – С. 3-12.
11. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посібник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
12. Автономов А. С. Правовая онтология политики. К построению системы категорий / А. С. Автономов ; Фонд развития парламентаризма в России. – М. : ООО Фирма «Инфограф», 1999. – 384 с.
13. Политология : історія та методологія : підручник для студ. вищих навч. закл. / Ф. М. Кирилук [та ін.] ; заг. ред. Ф. М. Кирилук. – К. : Здоров'я, 2000. – 630 с.
14. Повороты истории [Текст] : постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей : В 2 т. / Э. Альтфатер [и др.] ; ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц ; пер. с нем. Е. Белокурова [и др.] ; науч. ред. В. Гельман ; Европейский ун-т в Санкт-Петербурге. Факультет политических наук и социологии, Общество социальных исследований и публицистики (GSFP). – СПб. : Европейский университет в Санкт-Петербурге : Летний сад : Berliner Debatte Wissenschaftsverlag 2003. – Т. 1 : Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы. – [Б. м.] : [б.и.], 2003. – 509 с.
15. Парсонс Т. О структуре социального действия [Текст] / Т. Парсонс ; ред. В. Ф. Чеснокова, С. А. Белановский. – М. : Академический Проект, 2000. – 879 с.
16. Парсонс Т. О социальных системах / Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М. : Академический Проект, 2002. – 832 с.
17. Парсонс Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева ; ред. пер. М. С. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
18. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; пер. с англ. В. А. Бажанов [и др.] ; ред. В. А. Бажанов. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 320 с.